

Рецензія на книгу *Переконавання та примус: Вавил проти Аполлона. Приклад релігійного конфлікту в пізній Античності*

Πειθω Και Επιβολη, Βαβύλας εναντίον Απόλλωνα Ένα Παράδειγμα Θρησκευτικής Σύγκρουσης κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. By Ευη Βουλγαρακη-Πισινα. Αθήνα: Μαΐστρος, 2022. 280 p.; ISBN: 978-960-8252-25-0; 17.90€.

Тетяна ГАВРИЛЮК
Національна академія статистики, обліку та аудиту, Київ, Україна
ORCID: 0000-0002-8525-9470

Праці сучасної грецької дослідниці релігій Еві Вулгаракі-Пісіни мало відомі українським релігієзнавцям, богословам та філософам, через брак перекладів її робіт. Водночас, її роботи, присвячені проблемам взаємодії релігії, культури та політики є, в цілому, доволі відомими європейському науковому співтовариству та мають вплив на формування новітніх уявлень та поглядів на означену взаємодію.

Еві Вулгаракі-Пісіна працює на кафедрі релігієзнавства, філософії та соціології Афіньського національного університету імені Каподистрії.¹ Є відомим спеціалістом в галузі міжкультурних, міжрелігійних і місіонерських досліджень. Має великий міжнародний досвід роботи в закордонних асоціаціях (PSE, Міжбалканська федерація православної молоді тощо), є членом координаційного комітету місіологічної групи Міжнародної православної богословської асоціації та директором видавництва журналу *Salt: Crossroads of Religion and Culture*. Еві Вулгаракі-Пісіна навчалася в аспірантурі в університетах Мюнстера і Марбурга, за спеціальністю богослов'я та релігієзнавство, а згодом і викладала в Марбурзькому університеті. Обрані спеціальності мали вплив на загальний характер її робіт, в яких спостерігається своєрідне балансування між академічною релігієзнавчою позицією та її внутрішнім богословським покликом. Зокрема, і в короткому бібліографічному довіднику на сайті Афіньського університету Еві Вулгаракі-Пісіна написала про себе наступне: "Протягом мого життя мені пощастило зустріти людей, які надихнули мене любити Бога і людей, особливо найбідніших і найбільш

¹ Див. дет.: ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ-ΠΙΣΙΝΑ <https://www.soctheol.uoa.gr/insider/experts/evivoulg/>

скривджених братів. Рішення вивчати богослов'я я прийняла доволі рано, у старших класах школи. Цей мій шлях не завжди був прямим, він мав багато поворотів, нерідко був тернистим, а іноді пролягав ледь помітною стежкою. У всьому сумному і приємному людина вчиться довіряти Богові і, таким чином, все, що відбувається, сприяє глибшому вивченню богослов'я в контексті святоотцівського вчення. Моя любов до викладання, точніше до спілкування з молодими людьми, і моя тривала причетність до літератури та мистецтва, а також до історії та світу релігій додали краси, яка зрештою завершується любов'ю та славою Бога.”²

Книга *Переконання та примус: Вавил проти Аполлона. Приклад релігійного конфлікту в пізній Античності*, є останньою, наразі, книгою, яка виросла, за словами авторки, із невеликої наукової статті. Певною мірою це є провокативне запрошення допитливому розуму до мандрівки в сферу релігійно-філософських відкриттів в межах доволі відомого, достатньою мірою вивченого, історичного періоду. Зокрема, сама авторка щодо книги зауважує: “Отже, вона представляє багатогранний інтерес для кожного шанувальника змін, для кожного дослідника різноманітних шляхів духу, для всіх тих, хто не хоче залишатися у полоні знайомого, визначеного та незмінного, а є спраглими та мандрівниками до невідомого” (с. 9). Таким чином, авторка пропонує читачам, які цікавляться стародавньою історією, релігійними конфліктами та політичними відносинами між різними народами та культурами переосмислити та наново відкрити для себе зміст та значення часів становлення християнства.

Книга є цікавим, новітнім та оригінальним описом релігійного конфлікту часів правління імператора Юліана. Більш точніше, у книзі зосереджується увага на взаємодії християнства та національної релігії Греції. Ця взаємодія мала значний вплив на подальший поступ християнства, і в книзі детально розглядаються її різноманітні аспекти. Автор, аналізуючи причини конфлікту, зосереджує увагу на питанні релігійної ідентичності у її зіткненні з інакшістю, проблемі переходу від усталених поліконфесійних наративів до новітньої моделі, в якій затребуваною постала єдиність та всесвітність істини (с. 10).

Книга складається із вступу та шести розділів. У вступі автор, цілком закономірно, дає визначення терміну “пізня Античність” та його часовим межам. Загалом, відмічаючи те, що дослідження не потребує остаточного визначення тривалості означеного періоду, Еві Вулгаракі-Пісіна, для уникнення непорозумінь, посилається на запропоновану британським істориком Пітером Брауном періодизацію, яка, хоча і не є універсальною, слугувала “вирішенню багатьох проблем історичних досліджень” (с. 20). На думку авторки, межі від середини III століття до середини VIII століття нашої ери найбільшою мірою відповідають логічній послідовності подій як в часовому, так і в географічному контексті, особливо з урахуванням особливостей зародження ісламу. На відміну від широко поширених уявлень про пізню Античність як період послідовного та тріумфального утвердження християнства, автор відмічає, що “серцем періоду пізньої Античності,” безумовно, є “пере-

² Див. дет.: ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ-ΠΙΣΙΝΑ <https://www.soctheol.uoa.gr/insider/experts/evivoulg/>

мога” християнства, але не варто забувати, що завершується період постанням та утвердженням нового гравця історії – ісламу (с. 24). Отож, доречно пам’ятати, що означений період не варто розглядати як дещо цілісне та сприймати спрощено. Необхідно враховувати фактори, які слугували розділенню, а не єдності суспільств, зокрема, географічне положення, суспільний розвиток, культурні та етнічні особливості, релігійні переконання та мову (с. 22 – 30). Означена думка знаходить своє логічне та послідовне розгортання у тілі дослідження.

Як приклад багат шаровості та неоднорідності процесів постання християнства дослідниця обирає Антіохію на Оронті. “Це велике місто Сходу, – пише Еві Вулгаракі-Пісіна, – сповнене протиріч: з одного боку, бідність та злидні, а з іншого боку велич важливого адміністративного центру та навіть розкіш, яка домінувала особливо в його передмісті Дафне” (с. 35). В період правління імператора Юліана (362-363 роки нашої ери) Антіохія, крім адміністративного центру, була ще й центром підготовки походу Юліана проти персів. Багат шаровість існування дослідниця відмічає в усіх аспектах, зокрема і в географічному, зауважуючи на тому, що поруч з галасливим мегаполісом розкинулася Сирійська пустеля, знаменита своєю чернечою та аскетичною традицією.

Не можна не погодитись з автором в тому, що Антіохія, попри те, що вважалась центром грецького духу, була, в дійсності, багатонаціональною. Тут проживали греки, римляни, євреї, сирійці. І кожен народ, навіть солдати, що прибули із Заходу, перетворювали його на “барвисту мозаїку різнобічного інтересу” (с. 38). Крім національної, важливою були лінгвістична та релігійна ідентичність мешканців міста. Різні ідентичності поширювалися горизонтально на різні прошарки населення, оскільки стосунки між людьми розвивалися без зусиль і плавно на усіх рівнях. Тому географічне та антропологічне значення становить великий інтерес в контексті конфлікту з владою в умовах масового руху, позбавленого, однак, соціального розриву, який завдав би ран стосункам між християнською та національними спільнотами.

Для виразу означеного конфлікту автор обирає трьох видатних представників того часу – імператора Юліана, національного вчителя риторики Ліванія та наймолодшого християнського проповідника, а згодом константинопольського патріарха Іоанна Златоуста. Події розгортаються в передмісті Антіохії Дафне. Саме тут відбудеться боротьба за контроль над передмістям між двома основними релігійними громадами, яка, в дійсності, була боротьбою двох культур – давньогрецької, яка відмирала, та християнської, яка утверджувалась.

Перший розділ “Ознайомлення з історичним середовищем” складається із трьох параграфів, в межах яких авторка виокремлює основні історіографічні питання дослідження. Зосереджуючись на подіях кінця IV ст., вона коротко розкриває попередній історичний фон. Зокрема, вона виділяє роль Міланського декрету про секуляризм як у підтримці християнських спільнот, так і у зміні державного устрою, тобто, за словами автора, у переході від “від однієї держави до іншої, від Риму до Нового Риму” (с. 54).

Важливим, але малодослідженим в українському науковому середовищі є інший важливий історичний фактор того часу – будівництво, використання, розповсюдження, збереження та еволюція святих місць, іншими словами перетворення/метаморфоза пам'яток (с. 55). Проблема полягає у з'ясуванні форм протікання процесів – чи були це міжкультурні та міжрелігійні розриви, чи закономірні переходи від однієї релігійної фази до іншої. Автор відповідає на це питання у другому розділі. Зіткнення античного та християнського світоглядів автор розкриває на прикладі антиязичницької політики Феодосія I та промови до нього античного ритора Ліванія. Еві Вулгараки-Пісіна намагається спростувати загальноприйняте уявлення про те, що Феодосій I своїм Едиктом знищив святині та храми еллінів. Не заперечуючи загальновідомого Едикту Феодосія I, авторка вдається до більш детального аналізу історичної атмосфери того часу і показує, що практика вандалізму, пограбування, руйнування та використання не за призначенням (Ліваній говорить про проживання повій у занедбаних храмах) язичницьких культових споруд на той час була доволі розповсюдженою, що зумовило її регулювання послідовними законодавчими декретами проти грабіжництва. В такий спосіб, указом Феодосія I, який забороняв здійснення національного культу, але який, необхідно на цьому наголосити, не передбачав знищення святинь, здається, було досягнуто припинення свавілля у відношенні до культових споруд, які надалі нерідко використовувалися і для християнських культів та потреб, і на сьогодні мають історичне значення (с. 76 – 88). Таким чином, авторка пропонує розглядати процеси витіснення використання давньогрецьких культових споруд та предметів не як болісний та трагічний розрив із попередньою традицією, а як закономірну форму співіснування релігій в межах змін історичних епох.

Наступним історичним питанням, яке порушується у дослідженні, є роль держави у процесах протікання змін. Еві Вулгараки-Пісіна задається питанням як можлива за умови строкатості соціальних груп суспільства його єдність? Відповідно до римської традиції, носієм якої і була тогочасна імперська влада, єдність була основою держави. В такий спосіб, кожен орган імперської влади культивував єдність у вірі чи єдиній філософії, яка залишала мало місця для відхилень. Це порушує ще одне закономірне питання: наскільки сильним було втручання держави в релігійно-культурні процеси. На думку авторки, існуючі дослідження означених процесів хибують як перебільшенням масштабів і тяжкості переслідувань, так і надмірним тлумаченням лібералізму Риму (с. 64 – 65).

Кульмінацією першого розділу є третій параграф, назва якого винесена і у назву книги – Переконання та примус. Еві Вулгараки-Пісіна показує, що у виборі між двома інструментами політичної влади (переконанням та примусом) як послідовники політичної спадщини та традиції Костянтина (за деякими виключеннями, наприклад правління імператора Феодосія), так і релігійні діячі надавали перевагу переконанням, оскільки примус неминуче розглядався як таке, що суперечить Євангелію (с. 66).

Закликаючи до переосмислення взаємодії християнства та попереднього йому греко-римського світу, авторка, звертаючись до Стеліоса Папалександропулоса, піддає критиці популярне та розповсюджене уявлення про те, що саме християнство знищило давньогрецьку культуру. Зокрема, акцентується увага на тому, що ще до приходу християнства Греція страждала від внутрішніх конфліктів та набігів інших народів. Зокрема, римляни зруйнували Коринф, Олімпію тощо та позбавили Грецію її мистецького багатства, а галлами були зруйновані Дельфи. Неісторичність подібних тверджень руйнується також тим фактом, що християнство виникло в межах Римської імперії, частиною якої на той час вже була Греція (с. 70).

У третьому розділі авторка запрошує до подорожі у багате та неймовірно красиве, згідно Ліванія, місто Антіохія та його передмістя Дафне. Урочиста промова Ліванія під час церемонії відкриття Олімпіади у 360 році, глузливий твір імператора Юліана “Місопогін або Ненависник бороди,” в якому розкривається його відношення до антіохійців, надихають Еві Вулгаракі-Пісіну на критичний аналіз існуючих тлумачень того періоду. Вона показує, що паралельно із захопленням красою в Антіохії відчувались і пригнічені настрої від запустіння храмів Зевса, Деметри та інших. Тут розгортається і конфлікт античного та християнського тлумачень еротичного виміру життя. Оргіастичні церемонії, що символізували силу життя та традиційно супроводжували відкриття олімпійських ігор, наражаються на християнську критику та їхнє тлумачення як непристойності та розпусти (с. 105). У зіткненні морально-етичних парадигм імператор Юліан та ритор Ліваній схиляються до примусового вирішення проблеми, в той час як молодий християнський проповідник Іоанн Золотоустий діє євангельським шляхом переконання, навчаючи своїми проповідями новим вимірам моральної поведінки (с. 104). Давньогрецький міф “Дафна” як приклад сили кохання стає у пригоді в утвердженні нового морального образу – цнотливості та, нерідко, використовується і у християнському мистецтві (с. 114). До роздумів спонукає сміливий висновок Еві Вулгаракі-Пісіни про те, що християнські проповідники віддавали перевагу переконанню не лише через євангельські приписи свободи, але і через те, що в “їхніх руках не було інструментів примусу, лише їхній особистий авторитет” (с. 118).

Діалектика минулого та сьогодення, традиційних, але таких, що відходять в історію та новітніх релігійних та світоглядних уявлень, розкривається у четвертому розділі. Зауваження авторки щодо неоднорідного ставлення до попередніх культів, коли деякі вважають “мертвих привидами, тоді як інші розвивають культ навколо них” (с. 127), описує загально світову та позачасову тенденцію співіснування релігійних уявлень. Водночас, перемога теперішнього над минулим демонструється на прикладі храму Аполона та християнського храму, які розміщаються поруч. Еві Вулгаракі-Пісіна означене сприймає як приклад “співіснування та толерантності, взаємоповаги у сфері різного”, тобто у сферах культури (храм Аполона) та релігії (християнських храм) (с. 129).

Водночас, авторка намагається показати, що давньогрецька національна релігія на той час переживала занепад, її храми були порожні та занедбані (с. 131 – 132), попри те, що її прибічників об'єднувало шанобливе ставлення до філософських, політичних та освітніх ідеалів еллінізму. Життєва позиція, в якій поєднувалась грецька освіта та слідування язичницькому культу, характеризується в літературі усталеною термінологією “романтичне язичництво” або “романтичний еллінізм” (с. 135).

Справедливо авторка зауважує на тому, що на відміну від язичницьких культів, які очевидно відходили в історію, давньогрецька філософія та освіта продовжували бути джерелом наукового пошуку та творчої думки, зокрема навіть і для християнських апологетів. Різниця між культом та освітою була настільки очевидною та “настільки фундаментальною для самоусвідомлення нової держави, що це навіть зафіксовано в законодавчих текстах” (с. 137). На такому загальному фоні почали здійснюватися “реставраційні зусилля” імператора Юліана щодо оновлення святих місць етнічної приналежності, причини яких Еві Вулгаракі-Пісіна ретельно аналізує.

Кульмінація дослідження припадає на п'ятий розділ, в якому розкриваються деталі конфлікту ідентичностей. Приступаючи до аналізу існуючих критичних оцінок відомого історичного факту перенесення мощів християнського мученика Вавила із Дафне, Еві Вулгаракі-Пісіна аналізує більш детально відмінності між язичницьким та християнським відношенням до тіл спочилих на рівні не лише релігійних уявлень, але і суспільної свідомості. Зокрема, вона зауважує, що в язичницькому народному уявленні мертві мали бути похованими, оскільки “вони були частиною простору з “нечистих”” (с. 164). Вона припускає, що означене уявлення протистояло “широко поширеній некроманії” в стародавньому світі (с.164). Християнство долало означені уявлення. Зокрема, авторка наводить приклад того, як Іоанн Золотоустий намагається переконати жінок, щоб вони не плакали на похоронах, оскільки це вказує на їхню невіру у воскресіння. Безсумнівно, це гарний приклад “дистанції між теорією і практикою” (с. 165) в періоди змін усталених світоглядних парадигм.

Однак, історія перенесення мощів Вавила, руйнування храму Аполлона, хоча і аналізується із зверненням до ролі Юліана в цих подіях, між тим розкриває багатшаровий пласт взаємодії влади, народу, різних релігійних ідентичностей та трагедій особистісного духу в суперечливих процесах співіснування різних релігійних уявлень.

Авторці вдається вийти за межі аналізу виключно світоглядних змін. Вона показує, що для поразки Аполлона, було достатньо політичних та економічних причин і зауважує, що Юліан “не до кінця усвідомлював власну відповідальність” у тому, що сталося, “він не визнав, наскільки він фінансово виснажив місто своїми податками та іншими заходами” (с. 174).

Шостий розділ, хоча і хвибу певним прагненням до узагальнень, між тим захоплює новою постановкою акцентів у розумінні методів ведення конфлікту. Сама

авторка вказує на те, що “цікавим елементом, який заслуговує на подальше обговорення, насправді є інструменти конфронтації” (с. 179). Несподівано у аналіз цих інструментів були включені і природні/надприродні сили.

Юліан демонструє традиційний підхід вирішення конфліктів примусом і його поведінка була “злою, жорстокою, мстивою, каральною”, “тому він негайно закрив Велику Церкву, забравши водночас її рухомі скарби” (с. 179). Водночас, Еві Вулгаракі-Пісіна звертає увагу на бібліографічне непорозуміння і уточнює, що “Юліан задоволений перенесенням мощів Вавила і не знищує мученика, так само, як і велику церкву; він просто закриває її після винесення мощів та скарбів” (с. 185).

Юліан, як і Аполлон у цьому конфлікті виявився переможеним. Коли він пішов у похід проти персів християни остаточно перемогли, великою мірою і через те, що “були звільнені від податків і витрат, пов’язаних або з матеріально-технічним забезпеченням військ” (с. 191).

Природно/надприродним інструментом перемоги християнства виявилась пожежа у храмі Аполлона. Так чи інакше, але це спонукало антиохійців до переконання в істинності християнської віри. “Очевидно, – зауважує авторка, – переконливим був і позитивний приклад мученика Вавила, який у зв’язку з подією пожежі дав новий імпульс” утвердженню християнства (с. 192).

Іоанн Золотоустий “надає перевагу виміру поваги до свободи та трансформації”. Він прагне формувати моральне засудження явищам, які суперечать християнській вірі та моралі, одночасно не ізолюючи християнську громаду, а заохочуючи всі види контактів (с. 211).

В такий спосіб, Еві Вулгаракі-Пісіна доводить, що в означений період “наголос робиться на співіснуванні, а не на протистоянні”. Безумовно, співіснування мало чимало труднощів, які спорадично переростали в конфлікти. Але конфлікти, на її переконання, були скоріше винятком, ніж правилом. Відтак, ґрунтовний історико-критичний аналіз передумов утвердження християнства дозволив автору дійти слушного висновку про безперервну еволюцію релігій, яка “проходить через безперервні хвилі мутацій, змін, конфліктів, повторення або руйнування, в такий спосіб що старе поступається місцем чомусь іншому”.

Книга, попри те, що описує період далекий в часовому вимірі від XXI століття, є напрочуд актуальною для сучасного світу і, великою мірою для України, яка сьогодні переживає становлення новітньої ідентичності і в цьому процесі, як і в ті часи, релігія відіграє значну роль. Висновки авторки про перемогу Вавила над Аполлоном як символу перемоги діалогу та співжиття над розривами та руйнуванням є відповідні принципу життя, в якому Істина перемагає.

Tetiana HAVRYLIUK

National Academy of Statistics, Accounting and Audit, Kyiv, Ukraine

ORCID: 0000-0002-8525-9470

Надійшла до редакції / Received 23.04.2023

Прийнята до публікації / Accepted 19.05.2023